

TREBALL DE FI DE GRAU: EDUCACIÓ SOCIAL

La pràctica de la poligàmia: una aproximació a la seva presència al municipi de Salt

ANAHÍ BLATTNER PERDIGUERO

Dirigit per: Eliseu Carbonell

Facultat d'Educació i Psicologia

Girona, 3 de Juny de 2019

La pràctica de la poligàmia: una aproximació a la seva presència al municipi de Salt

Anahí Blattler Perdiguero, Universitat de Girona

Resum: D'entre les diferents estructures familiars, la poligàmia esdevé una de les realitats més complexes que conviuen al territori espanyol. Definida com a il·legal i marcada per l'estigma que suposa a la societat d'acollida, la poligàmia es configura com una realitat familiar sovint amagada i que genera situacions de risc i vulnerabilitat en els seus membres. A partir de les experiències de diferents professionals, es realitza una investigació sobre la seva presència i impacte al municipi de Salt. S'analitzen les situacions de desigualtat i vulnerabilitat que pateixen les segones i terceres dones, per finalment definir estratègies i objectius per a l'educació social.

Paraules clau: *poligàmia, família, vulnerabilitat, risc, Salt*

The practice of polygamy: an approximation to its presence in the municipality of Salt

Abstract: Among the different family structures, polygamy becomes one of the most complex realities, which are present in Spanish society. Defined as illegal and marked by the stigma in the host society, polygamy is configured as an often-hidden family reality that generates situations of risk and vulnerability in its members. Based on the experiences of different professionals, a research is carried out on its presence and impact in the municipality of Salt. The situation of inequality and vulnerability suffered by the second and third wives is analysed, to finally define strategies and objectives for social education.

Key words: *polygamy, family, vulnerability, risk, Salt*

La práctica de la poligamia: una aproximación a su presencia en el municipio de Salt

Resumen: Entre las diferentes realidades familiares, la poligamia resulta una de las realidades más complejas presentes en la sociedad española. Definida como ilegal y marcada por el estigma de la sociedad de acogida, la poligamia se configura como una realidad familiar frecuentemente escondida i que genera situaciones de riesgo y vulnerabilidad para sus miembros. A partir de las experiencias de diferentes profesionales, se realiza una investigación sobre su presencia e impacto en el municipio de Salt. Se analizan las situaciones de desigualdad y vulnerabilidad de las segundas y terceras esposas para finalmente definir estrategias y objetivos para la educación social.

Palabras clave: *poligamia, familia, vulnerabilidad, riesgo, Salt*

Introducció

Fenòmens com la globalització han generat grans fluxos migratoris, no només entre població comunitària, sinó mundialment. En aquesta població migrada, es troba aquella procedent de l'Àfrica subsahariana, que al municipi de Salt representa el 23,74% de la població total (IDESCAT, 2019). L'assoliment de població migrada suposa un repte per al municipi, sobretot quant a processos d'acollida i mecanismes de protecció social. Dins d'aquesta complexitat existeixen les barreres lingüístiques, les diferències culturals i les configuracions familiars. És en aquestes últimes on s'emmarca la poligàmia, que esdevé prohibida al territori espanyol i que sovint passa desapercebuda. Aquesta manca de consciència dels serveis del tercer sector deriva en situacions de vulnerabilitat que recauen especialment en les segones i terceres dones, així com en els fills d'aquestes.

Com a objectius generals d'aquesta investigació es planteja:

- Conèixer l'origen i estructura de les relacions polígames en el marc de l'Islam
- Analitzar el conflicte que la poligàmia representa en el codi civil i penal espanyol
- Conèixer les possibles situacions de vulnerabilitat que poden derivar-se de la pràctica de la poligàmia al territori de Salt

Com a objectius específics, es planteja la necessitat de:

- Conèixer el grau de presència poligàmica en el territori de Salt
- Analitzar l'impacte que la pràctica de la poligàmia té sobre els membres de la família, i les possibles situacions de vulnerabilitat que se'n poden derivar
- Exposar els reptes que suposa la presència de poligàmia en la pràctica professional de l'educació social

En els següents apartats es presenta una contextualització teòrica sobre els orígens i la presència actual de la poligàmia als territoris subsaharians. Seguidament, s'exposen diferents experiències i coneixements de professionals de Salt que treballen diàriament amb població subsahariana. Finalment, a partir dels resultats obtinguts pels professionals, es presenten diversos reptes i conflictes ètics que l'educació social ha de fer front en la seva pràctica professional.

Origen de la poligàmia a l'Àfrica subsahariana

En parlar de poligàmia, fem referència a una expressió de la poligínia, en la que l'home pot participar en múltiples matrimonis (Antoine, 2006). El següent mapa recull aquells països subsaharians que accepten i practiquen la poligàmia en l'actualitat (United Nations Economic Comission for Africa, 2012)

Per tal d'evitar judicis de valors, és necessari entendre allò que la poligàmia representa en aquests països. Per Hayase i Liaw (1997) esdevé un sistema de valors, fet que ha permès que aquesta sobrevisqués i continués tot i les colonitzacions de països occidentals de religió cristiana patides per les societats africanes, les quals condemnen fortament aquesta pràctica matrimonial. Aquestes colonitzacions van introduir la monogàmia com a única pràctica matrimonial acceptada, provocant així una fractura social entre aquells que entenen la poligàmia com a una expressió de les seves arrels i de la cultura de la terra i aquells que la vivien com a una pràctica vergonyosa i immoral. La manca d'una prohibició explícita a les escriptures de la Bíblia va facilitar que la poligàmia continués sent acceptada i practicada (Karanja 1994, citat a Hayase i Liaw, 1997).

Hayase i Liaw (1997, a partir de Caldwell, Caldwell i Orubuloye, 1992) atribueixen el sorgiment de la poligàmia com a eina per combatre determinades problemàtiques socioeconòmiques, com són: l'alta taxa de mortalitat provocada per les difícils condicions climatològiques i l'expansió d'epidèmies i guerres; la continuïtat d'aquesta pràctica en les següents generacions, arran de la possibilitat d'oferir més membres familiars en els quals els ancestres puguin reencarnar-se i, finalment, la potencialitat

de desenvolupament econòmic a partir del cultiu de terres, amb el consegüent augment de l'estatus social associat a la riquesa.

Chavunduka (1979, citat a Jonas 2012), atribueix l'existència i persistència de la poligàmia als següents factors: el reconeixement d'aquesta com a eina per afavorir l'estabilitat i continuïtat dels clans familiars; la idea de protecció econòmica en favor de la dona associada a la pràctica de la poligàmia, l'efectivitat de la poligàmia quant a formar famílies nombroses en un curt període de temps i el prestigi social associat a les grans famílies.

Quant al paper de la dona, Boserup (1970, citat a Hayase i Liaw 1997) recorda que aquesta veia reduïda la seva existència a configurar-se com una moneda de canvi. Es convertia en una mostra de poder del marit, qui a més esposes més estatus social gaudia. Associada a aquesta pràctica, es produïa una situació de vulnerabilitat i risc per la dona, qui encara estava més estigmatitzada en aquells casos en què no era fèrtil.

La poligàmia sota les regles de l'Islam

En l'actualitat, l'Islam representa una cinquena part de la població mundial, configurant-se com la segona religió amb més seguidors. En el cas dels territoris africans, l'Islam conviu i es practica juntament amb les religions tradicionals africanes i algunes de les dades revelen que la presència de l'Islam és de fins al 70% en Mauritània, Senegal i Níger, i de prop del 50% a Nigèria i el Txad (Tamayo, 2009:16). L'Àfrica subsahariana és una de les zones on l'Islam té més presència, arribant a configurar-se com un sistema de valors, de moral i dret, de filosofia de vida.

La poligàmia segueix el reglament de la *sharia* també anomenada llei alcorànica. L'Alcorà la presenta com una pràctica amb *“funció restauradora, per protegir orfes i vídues en un context de postguerra, en el que un substancial nombre de població masculina fou exterminada i eradicada durant la guerra”* (Yusuf, 1983 citat a Jonas 2012:143). Més concretament, la Sura IV de l'Alcorà, aleia 3 dicta:

Si temeu no ser justos amb els orfes... Caseu-vos amb les dones que us agradin, dos, tres o quatre. Si temeu no ser equitatius, caseu-vos amb una o amb allò que posseeixen les vostres esclaves. Allò és el més indicat perquè no us aparteu de la justícia (El Corán, 2015:115).

Acuña i Domínguez (2002) recullen com essencial que l'home tingui la capacitat econòmica per oferir habitatge i alimentació estable a totes les esposes. Ambdues parts han de consentir la unió, contràriament es declararà nul·la. En aquelles

pràctiques més conservadores, és necessària la presència de testimonis que donin fe del consentiment dels conjugues. Finalment, l'home ha d'entregar una quantitat econòmica en concepte de dot.

La poligàmia en l'actualitat a l'Àfrica Occidental

Actualment, la pràctica de la poligàmia per part de societats subsaharianes, s'apropa més a la realitat narrada per Chiziane (2002), qui la defineix com una via per engendrar nombrosos fills i així oferir riquesa social al marit. Aquesta visió concorda amb la d'altres autors, qui defineixen la poligàmia com “una doble (fins i tot triple) monogàmia, una monogàmia serial per a cada dona (uns dies a la setmana), i monogàmies concurrents pels marits”(Fainzang i Journet, 1988, citat a Antoine 2006:7). Alguns estudis asseguren que l'índex d'unions matrimonials polígames s'ha vist disminuït en els últims 25 anys (Timaueus i Reynar, 1998, citats a Gebreselassie i Vinod, 2007), tot i que aquesta pràctica ja formava part de la cultura africana en les societats preislàmiques, existint pràctiques polígames en famílies no musulmanes (Jonas, 2012).

Tot i tenir origen a l'àmbit rural, l'Observatori dels Drets de la Dona Africana (United Nations Economic Commission for Africa, 2012), deixa constància de la presència de les denominades co-dones (dones participants d'unions polígames) també en àrees urbanes. Països com Benín, Burkina Faso, Txad o el Senegal mostren un nombre equitatiu de co-dones en àrees urbanes i rurals, mentre que en territoris com Zàmbia, Ruanda, Uganda i Guinea, l'àmbit rural destaca per sobre de les àrees urbanes. Gebreselassie i Vinod (2007) destaquen que la proporció d'homes practicants de la poligàmia és major a la zona Est i Central d'Àfrica que al Sud-est.

La poligàmia i Occident

Jonas (2012) alerta que la pràctica de la poligàmia desafia la Convenció per l'Eliminació de totes les formes de discriminació contra la dona, qui demana responsabilitats als estats mundials en relació a la regulació jurídica d'aquesta pràctica, assegurant que *“contravé els drets de la dona en la igualtat amb l'home, i pot tenir greus repercussions emocionals i econòmiques per la dona i els seus descendents, per tant aquests matrimonis han de ser desestimats i prohibits”* (Jonas, 2012:146). El Comitè dels Drets Humans de l'ONU considera que *“viola la dignitat de la dona i és una inadmissible discriminació a ella (...) i hauria de ser abolida en aquells indrets on la seva existència perdura”* (General Comment, 2000, citat a Jonas, 2012: 146). Malgrat aquesta demanda, l'únic país islàmic que ha decretat una ferma prohibició és Tunísia, mentre que la resta de Codis d'Estatut Personal dels països

musulmans l'accepten respectant el límit de 4 esposes i el principi de tracte igualitari (Combalá, 2011).

La poligàmia al territori Espanyol

El Codi Civil espanyol, a partir de la revisió d'Erdozain i Bercovitz (2017), presenta una ferma postura d'oposició a la pràctica polígama i recorda que no podrà registrar un matrimoni cap persona participi d'una unió matrimonial no dissolta, independentment de si la unió matrimonial s'ha produït al país d'origen, limitant el nombre de registres possibles en l'Estat espanyol a un (Art. 46). Inclou la fidelitat i la convivència en el mateix domicili com a deures, aspectes que són altament incompatibles amb una unió polígama (Art. 68)

Com a resposta a aquesta possible infracció del codi civil, el Codi Penal espanyol preveu sancions d'entre sis mesos i un any per aquelles persones que contraguin més d'un matrimoni sense haver dissolt prèviament l'anterior (Ley Orgánica 10/1995, de 23 de novembre, del Código Penal, 1995).

Tot i la signatura de l'Acord de cooperació de 26/1992, en què participaren l'Estat espanyol i la Comissió Islàmica d'Espanya, és essencial que el tècnic responsable del Registre Civil comprovi que el contraent masculí del matrimoni islàmic no participa ja d'un matrimoni registrat, prioritzant així el Codi Civil Espanyol per sobre de la normativa de la *sharia* (Blázquez, 2004, citat a Al Rached, 2018).

Prohibida però existent, la poligàmia representa una realitat al territori espanyol, tractant-se d'una configuració familiar que requereix d'una futura regulació per part del nostre estat. El Tribunal d'Estrasburg estableix com a competència dels estats l'admissió de vincles matrimonials com les unions homosexuals o polígames (Juárez, 2012). Continuant amb aquesta autora, s'elabora una taula amb els pros i contres analitzats en la seva recerca, quant a una possible despenalització de la poligàmia en l'Estat Espanyol:

A favor de la legalització de la poligàmia	En contra de la legalització de la poligàmia
• Possibilitats de cobertura social per a totes les esposes i els seus infants • Resposta a les noves demandes socials, amb la cobertura de la jurisprudència creada en matèria de poligàmia • Eina per combatre la crisi demogràfica que pateixen determinats territoris	• Augment dels costos econòmics en matèria d'educació, sanitat, ajudes socials... • Amenaça a l'estil de vida monògam, únic vàlid i acceptat per la Constitució • Acceptació d'un model de vida familiar que vulnera la igualtat de drets dels cònjuges, prioritzant l'home per sobre la dona

Taula elaborada a partir de la informació recollida a Juárez, 2012

Regularització administrativa de la persona migrada

D'acord a la *Ley Orgánica de 11 de enero, sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*, la persona migrada requereix un permís de residència o una pròrroga d'estada, que podrà sol·licitar passats 90 dies de la seva arribada. Aquest s'obté amb la presentació d'un precontracte laboral, i dóna dret a la persona a residir i treballar al territori. En cas que es concedeixi aquest permís de residència, es poden trobar dues modalitats: permís de residència temporal i permís de residència de llarga durada. Per obtenir el primer es requereix no presentar antecedents penals ni al país d'origen ni al d'acollida, i la resolució pot o no autoritzar l'activitat laboral, tenint una vigència de cinc anys.

En el segon cas, el permís de residència de llarga durada, autoritza a treballar i residir per un període de temps indefinit, en les mateixes condicions que els espanyols. Per optar a aquest, cal haver gaudit d'un permís temporal per cinc anys de manera continuada, i reunir els requisits reglamentaris, entre els quals es troba acreditar un grau d'interès i nivell d'integració en la societat acollidora, que sovint és denegat en entendre que la poligàmia vulnera la constitució (Juárez, 2012).

Continuant amb la llei, la possessió de la condició de resident (NIE) comporta l'accés en igualtat de drets amb els nacionals a prestacions de caràcter econòmic, així com als serveis d'assistència social bàsics i específics, mentre que aquells amb una situació administrativa irregular només poden accedir als serveis i prestacions bàsics (article 14).

En matèria de reagrupament familiar, l'article 17 reconeix com a membres reagrupables: el cònjuge (especificant el límit d'una unió matrimonial), els fills del reagrupant i del cònjuge (menors de 18 anys). A l'article 18, com a requisits pel reagrupament familiar estableix: la renovació del permís de residència, la justificació d'un habitatge adequat i mitjans econòmics suficients per fer front a les despeses familiars, sense computar aquells ingressos provinents d'ajudes socials de caràcter econòmic.

Població migrada subsahariana a Salt

En parlar de població migrada és difícil conèixer dades exactes, ja que són facilitades pel padró municipal i aquest no reflecteix la realitat de població resident. En data 2017 (IDESCAT, 2019) Salt registrava una població de 29.836 persones, pertinents a 88 nacionalitats diferents, 7.085 procedents de països de l'Àfrica subsahariana. Per tal de facilitar l'anàlisi de les dades, es destaquen aquelles persones procedents de països de l'Àfrica subsahariana, de països on la poligàmia es troba activa i legalment

acceptada i d'edats compreses entre 16 i 64 anys, ja que són més susceptibles de participar d'unions matrimonials. La població total d'entre 16 i 64 anys representa el 66% de la població total del municipi, de la qual el 14% pertany a persones procedents de països de l'Àfrica subsahariana on la poligàmia es troba normalitzada. Gàmbia, Mali i el Senegal són els països amb més presència.

Metodologia

Degut a la manca de dades analitzables existents específicament sobre la poligàmia, i la impossibilitat d'accedir a testimonis que la viuen en primera persona, es planteja la necessitat de conèixer aquesta realitat des d'una altra vessant. Entenent que la poligàmia es practica des de la il·legalitat, i que sovint afecta les persones participants de serveis de l'àmbit social, s'estableixen com a mostra professionals de l'àmbit social que en la seva pràctica professional estan en contacte amb famílies subsaharianes. Es tracta de sis professionals treballadors i voluntaris d'entitats socials de Salt, així com del sistema de salut.

Referent als perfils trobem:

- Akachour i Hereu, tècniques de primera acollida
- Estany, assessor legal jubilat
- Surroca i Carré, educadores socials responsables de projectes d'intervenció amb famílies
- Sau, doctora en pediatria amb més de vint anys d'experiència en el tracte amb famílies subsaharianes

Aquestes persones han estat seleccionades per la seva experiència amb el col·lectiu i per la seva inquietud sobre la temàtica en qüestió, que afavoreix el debat i la reflexió sobre els reptes que representa per a la intervenció.

Per tal de garantir una metodologia qualitativa, es realitzen entrevistes estructurades a tots els professionals, que comprenen tres blocs de preguntes. El primer tracta sobre l'experiència dels professionals en la intervenció o contacte amb famílies subsaharianes, així com el perfil d'usuari amb el qual intervenen. El segon bloc se centra a conèixer casos concrets de poligàmia amb els quals han estat en contacte durant la seva pràctica professional, així com les dificultats o reptes que han comportat. El tercer i últim bloc busca conèixer les seves impressions sobre la intervenció amb poligàmia, i les dificultats que consideren aquesta suposa per a l'educació social i la protecció de les famílies.

Com a procediment de la investigació, es prioritza realitzar una anàlisi sobre els professionals als quals es té accés, per tal d'escollir aquells que poden aportar diferents visions a la investigació, des dels diferents àmbits dels quals participen les famílies. Es contacten els professionals i s'estableixen dates per realitzar les entrevistes de manera presencial, per tal d'afavorir la conversa i enriquir el debat.

En tot moment, entenent la magnitud i complexitat de la problemàtica analitzada, es pacta amb els professionals la màxima confidencialitat possible, signant un document informat en el qual coneixen l'ús de les dades obtingudes. En cap moment es parla d'entitats ni participants, ja que no és rellevant per la investigació. El fet que no es descrigui de cap manera als participants dels serveis, respon també a la protecció d'aquests davant possibles accions judicials per la pràctica de la poligàmia.

Ens trobem doncs davant dades primàries, que es generen a partir de les experiències i opinions dels diferents professionals entrevistats. Aquestes dades han estat analitzades de manera qualitativa, a partir de l'anàlisi de contingut temàtic.

Resultats

Amb la intenció de facilitar l'anàlisi dels resultats, es presenten en blocs temàtics.

1. Presència d'estructures familiars polígames al municipi de Salt

Els professionals entrevistats han estat en contacte amb famílies polígames en les quals com a mínim dues dones conviuen al mateix territori. Carré destaca la presència d'un altre tipus de perfil de família polígama, aquella en què només una dona es troba al territori. En aquests casos la segona i posteriors dones es troben al país d'origen, essent l'home qui realitza viatges al país per complir amb les obligacions familiars. Surroca exposa com, en aquest segon cas, es produeixen conflictes amb la primera dona, qui sovint es troba en una situació econòmica precària i no aprova que part dels seus recursos econòmics es comparteixin amb altres esposes. Destaca que en ocasions es troba amb participants que no disposen de documentació regularitzada ni d'ingressos econòmics i que són segones dones d'estructures polígames. Estany atribueix aquesta pràctica de poligàmia dividida a un mecanisme que permet a l'home practicar la poligàmia i no incórrer en un delicte.

Com a perfil d'home polígam, Carré i Sau el defineixen com a un home de mitjana edat, sovint amb una gran diferència d'edat en relació a les seves dones. Carré alerta que, tot i estar regularitzat a l'Alcorà, en la realitat no es produeix un acord previ a la incorporació d'una esposa, sinó que l'home decideix unilateralment.

Quant al perfil de dona participant de relacions polígames, Sau destaca que freqüentment es tracta de dones joves, provinent de l'àmbit rural, en situació d'analfabetisme. Aquesta visió és recolzada per Surroca i Carré, qui treballen per a l'empoderament de les dones i les famílies. Carré se sorprèn analitzant les reticències presentades per aquestes dones quant a la separació o divorci, sovint per la pressió exercida per la seva comunitat, tot i expressar la seva disconformitat amb la situació familiar i el seu desig de dissoldre el matrimoni. Aquest poder que la comunitat representa a la cultura subsahariana és un factor que es repeteix al llarg de les entrevistes, generant por i aïllament social en aquelles dones que decideixen fugir d'aquesta realitat. Carré recorda un cas en què la família de la dona, tot i conèixer la seva voluntat de deixar de participar en l'estructura polígama, no han volgut accedir a ajudar-la per por al rebuig de la comunitat. Destaca com a comunitat principalment practicant de poligàmia la comunitat Sarahule, procedent de Gàmbia i el Senegal, informació que recolzen Surroca, Sau, Hereu i Estany.

2. Detecció de la poligàmia

Hereu i Carré, coincidint amb la resta de professionals, expliquen com en determinats casos, es detecta a partir de diversos indicis, com poden ser el fet de presentar-se dones que han declarat no tenir parella i estar elles soles a càrrec dels fills, però quedar-se embarassades periòdicament. Carré estableix com a requisit indispensable l'assistència dels dos membres del matrimoni a la primera entrevista, recordant que en els casos de poligàmia, el marit sol mostrar-se reticent a assistir. A partir del vincle, element fonamental en paraules de Surroca, ha estat possible preguntar i tractar aquesta realitat amb la família, qui finalment ha acabat verbalitzant la seva situació de poligàmia. Akachour, encarregada de gestionar les dades dels participants, declara que s'ha trobat amb aquesta pràctica a partir de la introducció de dades als sistemes de gestió i seguiment de famílies. S'ha trobat amb homes que coincidien en més d'un nucli familiar, entenent i confirmant més tard amb l'equip educatiu, que es tractava d'estructures familiars polígimes. Estany, qui es dedica sense ànim de lucre a l'assessorament legal, explica que en ocasions ha rebut demandes d'informació sobre els diferents circuits per regularitzar la situació administrativa de les segones dones. Sau, en canvi, ha pogut detectar aquests casos o bé a partir dels llibres de família, en els que les dates de naixement dels infants eren poc coherents, o bé en el tracte amb les famílies, en casos on pare no era present mai a les revisions i es presentava una altra dona que declarava ser la neboda o tieta de la família. Tots els professionals entrevistats coincideixen en què, els prejudicis de la societat acollidora, juntament amb la il·legalitat d'aquesta pràctica, dificulten l'abordament de la poligàmia, ja que sovint

s'instal·la un sentiment de por en les dones a ser jutjades tant legalment com moralment.

Quant a documentació, Sau relata com en ocasions s'ha trobat amb llibres de família manipulats en el que constaven fills que no eren de la dona titular. Akachour coincideix amb aquest indici, i relata com en alguna ocasió els naixements no concorden amb els temps d'embaràs.

3. La vulnerabilitat de les segones, terceres i quarts dones

Per Hereu el fet d'impossibilitar a aquelles que no són les primeres dones a regularitzar la seva situació administrativa a través del matrimoni, les deixa en una situació de vulnerabilitat major. En el cas de la primera dona, Estany recorda que aquesta pot participar d'un procés de reagrupament familiar i adherir-se al permís de residència del marit. En el cas de la resta de dones, destaca que aquesta via no és possible, i que resten doncs dues opcions. D'una banda presenta l'obtenció d'un contracte laboral a 40 hores amb una durada mínima d'un any com a via més ràpida per obtenir el permís de residència. Com a segona via, queda residir tres anys al territori i posteriorment acreditar un nivell d'integració, amb el document d'arrelament social, i un precontracte laboral. Destaca que aconseguir la regularització a partir de la inserció laboral és difícil, degut al poc nivell d'inserció que sovint presenten les dones, en relació a formació i idioma. Com a via excepcional per aquelles dones que no aconsegueixen incorporar-se al mercat laboral, contempla la sol·licitud de nacionalitat per als infants nascuts al territori espanyol, tràmit que pot prolongar-se en el temps però que es pot agilitzar a partir d'una instància a l'audiència nacional per silenci administratiu negatiu, i que sol desembocar en una resolució favorable. Un cop l'infant ha obtingut la nacionalitat, la mare pot sol·licitar un permís de residència d'un any de durada, temps que Estany recomana invertir en formacions i recerca de feina. En cas que la dona continuï sense aconseguir incorporar-se al mercat de treball, Estany proposa sol·licitar el permís de residència d'un any de durada a partir de la justificació d'una quantitat determinada d'ingressos, amb la qual la dona podria justificar les seves possibilitats de residir al territori durant aquest període de temps. Carré remarca que durant el temps que la dona regularitza la seva situació, només té accés als serveis bàsics, que són sanitat, alimentació i roba i escolarització en el cas dels infants.

Akachour insisteix en la necessitat de complir amb els estàndards d'igualtat i el lílindar màxim de quatre esposes, ja que és condició indispensable per complir de manera correcta la poligàmia. Malgrat això, reconeix que en poques ocasions es respecten les

escriptures, donant-se situacions comunes, en què la dona no té dret a decisió, trobant-se en situacions de discriminació per sobre de les altres dones.

Carré i Sau introdueixen un altre factor de vulnerabilitat: el rol de la segona dona en l'estructura familiar i la vivència dels infants. Carré destaca la necessitat d'empoderar i oferir recursos a les dones, sense tenir en compte la figura masculina, per tal que en cas de separació aquesta no perdi el dret als ajuts socials i/o econòmics. Sau introdueix la rivalitat com a factor de risc per a les segones dones, però també per les primeres, relatant casos en què assegura es refereixen entre elles com a "rivals", entenent tota la repercussió que aquesta realitat té en l'autoestima i identitat de les dones, i en la seva salut i benestar emocional. Recalca la necessitat d'equiparar els drets dels infants, evitant els favoritismes per un determinat nucli familiar, i oferint les mateixes oportunitats a les dones i els infants, independentment de ser fills/es de la primera o la segona dona. Afirma haver detectat situacions de tracte desigual per part del progenitor masculí pel simple fet de ser fill de la dona que gaudeix de menys consideració per la seva part. Sau incorpora també els retorns al país d'origen com a mesura de control de l'home, qui en determinades ocasions decideix retornar al país d'origen a una dona o als fills per evitar situacions de conflicte.

En relació a la incorporació de la dona al mercat laboral, Akachour reconeix que, tot i anar en contra de l'Islam, sovint l'home és aquell qui decideix quin rol ocupa la dona en la família, i freqüentment aquest és el de cura de la llar i dels menors. Surroca destaca però que, tot i ser una realitat poc freqüent, es donen casos en el que entre primera i segones dones s'organitzen, arribant a decidir dedicar-se una a la cura de la llar i una altra incorporar-se al mercat laboral.

En relació a possibles línies d'acció, Carré explica com en determinats casos, s'aconsegueix que la segona dona sol·liciti la separació del nucli familiar de l'home, reclamant la potestat dels fills i a partir d'aquesta separació, pugui sol·licitar una ajuda econòmica com a nucli monoparental.

4. Manca de formació en els professionals

En resposta a la qüestió de si com a professionals han rebut formació en relació a la poligàmia, els professionals responen de manera rotunda amb un no. Els seus coneixements són fruit d'anys d'experiència en el tracte amb població subsahariana polígama. Surroca recorda com, en els seus inicis, la manca d'experiència va evitar la detecció d'un cas de poligàmia que implicava reticència per part d'un dels infants a explicar la seva situació familiar. Atribueix també aquestes reticències i sentiments o por de ser jutjats a la manca de normalització de les famílies polígames per part de la

societat. Considera que tot i que les escoles introdueixen nous models familiars, entre aquests no es troba la poligàmia. Carré adverteix sobre la manca de formació específica en aquesta matèria per part dels professionals, destacant la complexitat en la intervenció amb aquest col·lectiu, ja que és necessari conèixer de prop les tradicions de la comunitat per poder intervenir. Per Akachour els materials de recollida de dades no s'adapten a les necessitats reals. Afegeix que els softwares de gestió de dades no faciliten la detecció de famílies polígames, ja que no és possible realitzar filtratge un cop les dades han estat introduïdes.

Hereu destaca que no existeix cap línia d'acció envers aquesta realitat, quant a protocol d'actuació i/o denúncia. Sau es troba amb realitats que mai han estat denunciades, però que reconeix que en cas de ser denunciades podrien perjudicar greument a les dones, a qui considera víctimes de la poligàmia, veient-se en una major situació de risc, impossibilitant les seves possibilitats de progrés. Per Surroca és important conèixer les possibilitats d'intervenció, ja que les segones dones es troben tan vulnerades que no coneixen els seus drets ni l'accés a aquests i no realitzen demandes de manera autònoma.

Discussió i conclusions

A partir de la revisió teòrica i les declaracions dels professionals, resulta innegable que la poligàmia és una realitat present al municipi de Salt i a altres localitats del territori espanyol. Es tracta d'una realitat familiar que genera controvèrsia a la societat d'acollida, bé per la seva diferència amb les realitats normalitzades al territori, o pel desconeixement i els prejudicis associats a l'Islam i a la població migrada. Els debats sobre immigració es troben a l'ordre del dia, sobretot amb l'augment la dreta en l'àmbit polític, qui sovint parteix de les diferències culturals per focalitzar en la immigració l'origen de les problemàtiques socials actuals.

L'anàlisi de la poligàmia no només genera controvèrsies en la població, també en els professionals. Aquestes controvèrsies es concentren en els següents punts: el sentit de la poligàmia a occident, la seva penalització, la possibilitat de legalitzar aquesta pràctica matrimonial i el paper de l'educació social en aquesta complexitat.

Pensant en la idea d'un home que pot contraure matrimoni amb diverses dones, ràpidament podem considerar que aquesta idea no té cabuda en una societat com l'occidental, però com tota realitat, s'ha d'analitzar el seu sentit en el context d'origen. La poligàmia neix en un context rural, on les condicions de vida suposen amb freqüència un repte per a la supervivència diària. Cal recordar que els professionals defineixen el perfil de dona participant d'estructures polígames com a provinent de

zones de l'Àfrica rural i en moltes ocasions sense alfabetitzar. No resulta difícil entendre el paper de la poligàmia en aquestes realitats, tota pràctica té un sentit i neix en resposta a una necessitat i no es pot jutjar sense entendre la complexitat del seu context. En els seus orígens va esdevenir una eina vàlida per proporcionar suport a les dones, qui podien trobar en aquesta una aliança per conciliar les dures tasques de treballar la terra i la complexitat de gestionar una unitat familiar nombrosa al mateix temps. La qüestió a valorar és, quin sentit acompanya aquesta pràctica en l'actualitat, en contextos com els d'occident. En aquest cas, la dona no té una necessitat de tenir suport per treballar la terra, tot i que pot suposar una solució a les nombroses tasques familiars, sobretot en aquells nuclis en què el nombre de fills és elevat. També és important veure si la pràctica actual de la poligàmia a municipis com el de Salt, respecta la legalitat religiosa, és a dir, si compleix amb allò establert a la *sharia* i l'Alcorà. Tal com relaten els informants, la major part d'unions polígames sí que respecten el límit de quatre esposes, però vulneren un dels preceptes més bàsics com és el consentiment de la dona per a la incorporació d'una altra esposa. Això suposa la vulneració del dret a la dona a decidir, a la vegada que genera relacions de rivalitat i competició pel favoritisme de l'home, a enteses de les millores de condició de vida que aquest favoritisme pot aportar-les. És important analitzar com aquestes situacions de favoritisme poden tenir grans repercussions emocionals en la dona menys afavorida, qui veu la seva posició rellevada a cuidar els fills de totes les unions i a tenir cura de la llar. En aquells casos que el marit decideix no permetre que la dona treballi, ens trobem a més amb una coartació de la seva llibertat econòmica, veient la seva realitat lligada eternament a l'home, que serà qui gestioni i distribueixi els ingressos entre els diferents subnuclis. En el cas de les segones dones i terceres dones, aquesta impossibilitat per incorporar-se al mercat laboral, pot esdevenir la supressió d'una de les principals vies d'accés a la regularització de la situació administrativa, la qual és possible per via matrimonial, ja que només la primera esposa és reconeguda per l'Estat i gaudeix dels beneficis legals d'aquesta unió.

Un altre factor de risc associat a la pràctica de la poligàmia són els matrimonis forçats, considerant que es poden donar casos en què les pressions de la comunitat per ampliar la família i incorporar noves esposes, provoquen viatges al país d'origen per part de l'home, dels quals retorna acompanyat d'una dona visiblement més jove que ell a la que se l'asseguren millors condicions de vida i de futur.

Aquesta realitat deixa, tal com autors i professionals relaten, a les segones i terceres dones en una clara situació de desavantatge en comparació a la resta. No disposen del mateix accés a la regularització administrativa, no veuen respectada la seva

intimitat familiar, que ha de ser compartida amb la resta del nucli familiar, i en moltes ocasions aquesta situació no regular bloqueja el seu accés a prestacions de caràcter econòmic. Cal ser conscients que les dones no són les úniques víctimes de la poligàmia, els infants també adquireixen un paper complex en aquesta configuració familiar.

Són aquestes situacions de risc i vulnerabilitat aquelles que porten a la il·legalització de la poligàmia a occident i que preocupen els diferents òrgans mundials de protecció social. Tal com s'ha recollit anteriorment, des d'occident se cerca l'abolició d'aquesta pràctica, considerada patriarcal i vulneradora dels drets de la dona. Paral·lelament a aquests discursos pro abolició, trobem els mecanismes legals engegats pels diferents estats. En el cas d'Espanya la il·legalització i condemna penal, es consideren insuficients per frenar aquesta pràctica. En cas que la penalització de la poligàmia fos efectiva, i fes front a aquelles unions en què la pràctica és fruit d'una decisió unilateral, seria positiu, ja que podria afavorir la protecció de la dona i els infants, però la realitat no és així. Ens trobem amb poligàmia no denunciada, que precisament per aquesta penalització està veient vulnerats els drets dels membres familiars. És en aquesta penalització on es generen situacions de risc social, emocional i econòmic que afecten dones en situació irregular, amb dificultats econòmiques, i que sovint han passat per un dol provocat pel procés migratori. Procés encara més complex en entendre que la seva realitat normalitzada és jutjada per la societat d'acollida, i que no poden desenvolupar-se en aquesta de manera lliure de prejudicis i privacions, com poden ser el dret a la intimitat familiar, sense haver de deixar constància de la seva configuració familiar, i el seu dret a la llibertat religiosa, dins la qual s'emmarca la poligàmia.

El fet de condemnar les persones participants d'aquestes estructures obre la porta a noves situacions de vulnerabilitat. Imaginem un cas en què l'home és l'únic membre treballador del nucli familiar i que al nucli participen dues esposes i els fills d'aquestes unions. En cas de denúncia, no només l'home es veuria perjudicat legalment, també la primera esposa com a coneixedora del frau en la segona unió. És difícil identificar si cap de les dones participa d'aquestes unions de manera totalment lliure, i per tant es podrien veure involucrades en un procés legal per una situació familiar no escollida.

Principalment, aquesta prohibició taxant sembla donar més resposta a una mirada etnocentrista, on la monogàmia representa el valor acceptat i la poligàmia una pràctica allunyada dels costums normalitzats i acceptats per la societat, que una via de millora per a les dones i infants que conviuen en ella. Certament aquesta mirada deriva en un intent d'aculturació per part de l'Estat, qui obliga a les persones practicants de

poligàmia a practicar la monogàmia de manera taxant, deixant de banda la seva llibertat religiosa i el seu dret a desenvolupar-se d'acord als seus valors i costums.

La despenalització de la poligàmia pot afavorir la situació de les segones i terceres dones, així com la dels seus infants, permetent garantir l'accés a prestacions de cobertura social més específiques, com poden ser habitatge i prestacions de caràcter econòmic, disminuint les situacions de risc i d'ocupació. En cas que més d'un matrimoni pugui ser reconegut legalment, es pot facilitar l'accés als drets adquirits per la unió matrimonial, com són els reagrupaments familiars. A més, el fet de no generar por a les famílies, pot facilitar el coneixement per part dels serveis d'aquesta pràctica, obrint noves vies d'intervenció que afavoreixin la inclusió de la dona i la seva participació en els diferents àmbits de la vida, així com la detecció de matrimonis forçats. La normalització de la poligàmia pot tenir repercussió en els menors, en tant que no considerin la seva identitat com a diferent, i puguin desenvolupar-se favorablement en la complexitat d'aquesta pràctica, entenent que el seu no és un cas aïllat ni menys vàlid que el d'un infant nascut en una unitat familiar monògama.

Finalment, pot reduir les situacions de risc i vulnerabilitat derivades de la falsedat documental. Entenent que en no tractar-se d'una unió matrimonial il·legal, no existiria la por a declarar dues descendències diferents i es garantiria l'accés en igualtat de condicions a tots els infants del nucli familiar. Cal ser conscients que la legalització d'aquesta no representa la construcció d'una societat utòpica, però si més no, el marge d'acció i intervenció social seria més ampli i podria donar més fruits.

La posició de l'educador/a social en el moment actual, en què la pràctica de la poligàmia es troba penada, presenta un dilema ètic, ja que no pot obviar el delictes que aquesta pràctica representa i el risc que participar en aquestes estructures suposa per a la dona i els infants. A la vegada, no resta en la seva competència la denúncia o no d'aquesta pràctica, sempre que no incorri en situacions de negligència o maltractament per als membres de la família. Aquesta invisibilització per part dels serveis, respon a una necessitat de no posar en risc legal a les famílies, però indirectament repercuteix en l'eterna ocultació d'aquesta realitat, dificultant la seva normalització.

Per tant, la posició de l'educació social, independentment del moment legal que visqui la poligàmia, ha de centrar-se a intervenir en el seu camp de possibilitats: la família. Conèixer les particularitats de la família i construir un fort vincle són les opcions més adients per poder entendre la complexitat d'aquesta pràctica i com aquesta afecta els seus membres. Entenent doncs aquest punt, resulta de vital consideració allò que els professionals relaten sobre la seva pràctica professional diària. Entendre el vincle com

a factor essencial de la intervenció, ja que només en un entorn de plena confiança, seguretat i lliure de prejudicis, la dona polígama trobarà l'espai on obrir-se i relatar les necessitats a treballar.

Formar els professionals en matèria de poligàmia és una prioritat, ja que es poden donar situacions de manca de coneixement que acabin esdevenint en mala praxi. Es destaca com a imprescindible poder oferir una intervenció amb mirada sistèmica, que posi èmfasi i reconegui el rol de cadascun dels seus membres, qui funcionen com engranatges dins la màquina que representa la família, i incideixen i defineixen els rols de tots els seus membres. Aquesta formació en matèria de poligàmia, pot obrir noves vies per la recollida de dades, en espais com poden ser les primeres entrevistes o els seguiments familiars, que facilitin generar dades numèriques sobre aquesta realitat. A partir d'aquestes es pot conèixer l'impacte real que la poligàmia té al territori i es pot afavorir la detecció de casos de matrimonis forçats i de situacions de vulnerabilitat cap a la dona i/o els infants, com poden ser casos de violència econòmica, en els quals l'home no cobreixi les necessitats bàsiques familiars o d'altres.

La poligàmia esdevé una matèria d'elevada complexitat que no pot ser tractada des d'una visió occidental, buscar similituds entre els patrons funcionals de la poligàmia amb aquells de la monogàmia, pot esdevenir en un intent inconscient d'aculturació per part dels serveis. Cercar el canvi en el sistema familiar, o jutjar indirectament la validesa dels mecanismes polígams, és innegablement una pràctica paternalista, que imposa un model de desenvolupament familiar que vulnera el de la societat migrada. Afavorir el desenvolupament identitari de la persona migrada esdevé fonamental, respectant les pràctiques culturals i socials i cercant una convivència, que doni cabuda i normalitzi les diferents visions de la família, alhora que permeti tenir coneixement del benestar de tots els seus membres, així com el respecte als drets de les dones i la igualtat de gènere.

Sorpren veure com els poders de l'Estat no cerquen la igualtat de gènere per aquestes dones, relegant-les a viure a l'ombra de les primeres esposes, només pel fet d'haver crescut i configurat la seva realitat familiar d'una manera diferent d'aquella normalitzada al territori. És indispensable obrir vies administratives per poder treballar des de la igualtat de drets i oportunitats, i reduir les situacions en què la complexitat familiar priven els seus membres de regularitzar la seva situació i de tenir accés a una vida digna. Situacions com aquelles en què es denega un permís de residència, al·legant que la pràctica de la poligàmia mostra una manca d'arrelament social i incompatibilitat d'integració, haurien de tenir una data de caducitat en el temps. La globalització comporta noves visions i noves pràctiques i és inadmissible que els

Estats explotin els fluxos migratoris per al seu benefici, deixant de banda el benestar de les persones que conviuen als territoris d'acollida i que cerquen una millora de les seves condicions de vida, únicament per no construir les seves famílies dins dels canons morals establerts.

En una societat on el racisme està a l'ordre del dia i els estereotips i prejudicis marquen la manera de relacionar-nos, resulta imprescindible oferir espais on totes les realitats familiars tinguin cabuda, i puguin construir-se a partir del debat i la convivència. Resulta complex posicionar-se a favor o en contra d'aquesta pràctica, donat que la nostra experiència vital no ens permet entendre de manera fàcil aquesta realitat. Tot i això cal ser conscients de les diferents realitats amb què es conviu. La poligàmia es troba en el dia a dia al llarg del territori. Allà on es produeixen processos migratoris, sorgeixen noves maneres de conviure i relacionar-se. Resulta interessant conèixer la visió que la societat acollidora manté envers la poligàmia, però les limitacions temporals han dificultat incloure aquesta acció en la present recerca. Com a acció a destacar per a futures recerques es recull la possibilitat de realitzar grups de discussió amb els diferents professionals de l'àmbit familiar, per tal de compartir mirades i experiències que puguin donar estratègies per treballar amb aquesta realitat familiar. D'aquesta manera seria possible compensar la manca de bibliografia específica sobre la pràctica de la poligàmia islàmica en l'actualitat a occident.

Es constata la presència de poligàmia al municipi de Salt, així com les situacions de vulnerabilitat que se'n deriven d'aquesta, sobretot en matèria d'accés a la regularització administrativa i d'accés a cobertura social, posant de manifest la necessitat de reflexionar conjuntament sobre aquesta realitat i activar nous mecanismes que puguin protegir tots els membres de la família. Resulta complex posicionar-se a favor o en contra de la poligàmia a partir d'aquesta recerca, però allò que resulta innegable és la necessitat de regularitzar la situació de les persones que pertanyen a aquestes estructures.

En cas que aquesta investigació generi un debat sobre la cabuda de la intervenció amb poligàmia dins de l'educació social, es podran veure compensats els esforços i les col·laboracions de totes aquelles persones que han fet possible aquesta recerca. Resideix en l'educació social la necessitat i el deure d'empoderar, potenciar el creixement personal i afavorir la capacitat de decisió de tots els membres. Només a partir de l'empoderament i la participació és possible oferir noves mirades que portin a les persones a analitzar la seva realitat i a participar de la seva vida com a protagonistes que escullen el seu camí, sense veure la seva existència lligada a un home que decideix per elles. S'encarrega a l'educació social el deure d'educar per la

igualtat, l'accés a possibilitats de futur i sobretot, pel dret a poder decidir quina família construir i de quina manera participar en aquesta.

Finalment, agrair la participació de tots aquells informants que, en el marc de la seva professió, cerquen la millora de les condicions i drets de les persones migrades. Que cerquen obrir nous horitzons lliures de prejudicis i diferències, on el debat sobre la poligàmia pugui afavorir a la riquesa de l'educació social, proporcionant eines i garantint el seu dret a denunciar situacions de desigualtat i vulnerabilitat dels drets de les persones, sobretot d'aquelles que es troben en les posicions menys favorables.

Referències bibliogràfiques

Acuña, S., i Domínguez, R. (2002). Aproximación al matrimonio musulmán en la Sharia. *IUS Canonicum XLII*, 84 (571-613).

Al Rached, H. (2018). El matrimonio informal en el Derecho Islámico y su eficacia en España. *Revista Estudios Jurídicos: Segunda Época*, (18), 1-39. Recuperat de <https://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/rej/article/view/4496>

Antoine, P. (2006). The complexities of nuptiality: from early female union to male polygamy in Africa. *Demography: Analysis and Synthesis, A Treatise in Population Studies*, (1), 355-377.

Chiziane, P. (2002). *Niketche: Una historia de poligamia*. Barcelona: El Cobre Ediciones.

Combalá, Z. (2001). Estatuto de la mujer en el derecho matrimonial islámico. *AequAlitas: Revista jurídica de igualdad de oportunidades entre mujeres y hombres*, (6), 14-20.

El Corán (2015). Barcelona: Penguin Clásicos.

Erdozain, J. i Bercovitz, R (Dir.) (2017). *Código Civil: Edición Actualizada Septiembre de 2017* (35 ed.). Madrid: Tecnos.

Gebreselassie, T., i Vinod, M. (2007). Spousal agreement on family planning in sub-Saharan Africa. *DHS Analytical Studies*, 11. Maryland: Macro International.

Hayase, Y., i Liaw, K. L. (1997). Factors on polygamy in Sub-Saharan Africa: Findings based on the demographic and health surveys. *The Developing Economies*, 35 (3), 293-327.

IDESCAT (2019). Institut d'Estadística de Catalunya. Recuperat de www.idescat.cat

Jonas, O. (2012). The practice of polygamy under the scheme of the Protocol to the African Charter on Human and Peoples Rights on the Rights of Women in Africa: a critical appraisal. *Journal of African Studies and Development*, 4 (5), 142-149.

Juárez, P. (2012). Jurisdicción española y poligamia islámica.:¿ Un matrimonio forzoso?. *Revista electrónica de estudios internacionales (REEI)*, (23), 1-45.

Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal. BOE, 281 § 33987 a 34058 (1995).

Ley Orgánica 4/2000, de 11 de enero, sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social. BOE, 10 § 1139 a 1150 (2000).

Tamayo, J. J. (2009). *Islam, cultura, religión y política*. (2ª ed.) Madrid: Trotta.

United Nations, Economic Commission for Africa (2012). *African's Women's Rights Observatory*. Recuperat de <http://www1.uneca.org/awro/QuantitativeData.aspx>

CRITERIS DE PRESENTACIÓ DE L'ARTICLE (Font: RES, Revista Educación Social)

RES, Revista Educación Social

La *extensión* de los artículos será de un mínimo de 5 caras y un máximo de 20, DIN A4, letra arial, cuerpo 12, interlineado 1,5. En caso de una reseña bibliográfica, crónicas o informaciones de cursos, etc., la extensión no podrá superar una cara DIN A4, letra arial, cuerpo 10. Interlineado 1,15.

- La primera página debe incluir el **título** de la *colaboración* –breve y descriptivo–, el **nombre y lugar de trabajo de los autores/as**; un **resumen** de entre 100 y 200 palabras, en el que se indicarán ámbito, contenido, metodología, resultados y conclusiones principales; y las **palabras clave** del artículo o colaboración. Al final de la colaboración se incluirá un apartado de **bibliografía y referencias**, ordenadas alfabéticamente.
- El **resumen y las palabras claves deberán presentarse, como mínimo, en castellano e inglés** (además de en la lengua que el autor/a haya enviado la propuesta).
- Si se trata de una *reseña bibliográfica* se debe encabezar con la cita bibliográfica *completa* del documento reseñado.
- El autor *enviará el texto en un soporte digital* (disquete, pen-drive, tarjeta, etc.) o por “correo electrónico”, escrito en Word o en formato compatible (odt, rtf, etc.).
- Las *tablas, imágenes, gráficos, etc.* han de ir en archivos y hojas diferentes; hay que indicar la localización en el texto. Asimismo han de ir *numerados* consecutivamente, *llevar un título breve y la fuente*.
- Se pueden (y se aconseja que así se haga) *adjuntar imágenes*, fotografías, gráficos, etc. para la edición digital-web.
- Los artículos deberán ir acompañados de los siguientes *datos*: nombre y apellidos de los autores/as, dirección, teléfono, email, fax, profesión, lugar de trabajo y datos para contactar.
- El *autor/a es responsable* de que las citas sean completas y exactas. Las citas han de seguir el siguiente esquema (basado en los formatos APA 6ª). Ejemplos:

→ Las Citas documentadas se realizarán en texto

- Si **NO son textuales** y hacen referencia al contexto: (Autor (apellido), fecha (año)).

Ejemplo: (Alonso, 2006)

- Si **son textuales** y no superan las 3 líneas (30 palabras): en el mismo texto, "entrecomillada y en cursiva" (Autor (apellido), fecha (año): pág.).

Ejemplo:

En este espacio se produce "*la relación entre fondo y forma*"(Alonso, 2006: 72)

- Si son textuales y superan las 3 líneas (y/o 30 palabras), independientes y con bloque/tabulador + (Autor (apellido), fecha (año): pág.).

Ejemplo:

En este espacio se produce,

"la relación entre fondo y forma de una manera circunstancial y profundada desde un acercamiento exotérico que nos lleva a plantearnos los límites de la realidad y de sus manifestaciones visuales". (Alonso, 2006: 72)

- **Todo lo citado debe ser referenciado en la bibliografía**, que se confeccionará con **sangría francesa**. Se proveerá el **doi de la fuente** siempre que esté disponible.
- *Formato de las referencias y Bibliografía* (basado en los formatos APA 6ª), desde el criterio de autor, sea esta persona o institución:

Monografías, bibliografía al final del artículo

Apellido, Nombre (inicial). (fecha: año). *Título de la publicación*. Ciudad/ Lugar de publicación: Editor.

Ejemplo: García, A. (2012). *El ornitorrinco poético*. Barcelona: Planeta. doi: 10.5231/psy.writ.2017.19042

Capítulos de libro, bibliografía al final del artículo

Apellido, Nombre (inicial); Apellido2, Nombre2 (inicial). (fecha: año). "Título del artículo". En, autor principal: Apellido, Nombre (inicial).; Apellido2, Nombre2 (inicial). (fecha: año). *Título del libro*, págs. Inicio – Final. Ciudad/ Lugar de publicación: Editor.....**Ejemplo:**

Martín, C.; Cánovas, A. (2012). "El infierno azul". En García, A. (2012). *El ornitorrinco poético*, págs. 11-22. Barcelona: Planeta. doi: 10.5231/psy.writ.2017.19042

Artículos de publicación en serie, bibliografía al final del artículo

Apellido, Nombre (inicial).; Apellido2, Nombre2 (inicial). (fecha: año). "Título del artículo". En *Título de la publicación*. núm. o volumen, págs. Inicio -. Final. Ciudad/ Lugar de publicación: Editor.**Ejemplo:**

Martín, C.; Cánovas, A. (2012). "El infierno azul". En *Revista de poesía*, vol. 1, núm. 1, págs. 11-22. Barcelona: Planeta.

- **Recursos en línea (páginas web, etc.)**

Nombre de la página o recurso [en línea]. <dirección URL>. [fecha de consulta].....**Ejemplo:**

Constitución Española [en línea].

<<http://www.boe.es/boe/dias/1978/12/29/pdfs/A29313-29424.pdf>>. [10 de junio de 2012].

¡MUY IMPORTANTE! En cualquiera de los casos: artículos, reseñas, etc., así como de las imágenes que el autor o autores envíen para su publicación, **deberá autorizarse su edición, publicación, reproducción, etc., por escrito a RES, por parte del autor/a o autores.**

La coordinación del consejo de redacción **emitirá, a petición de los/las autores/las, certificados de publicación de las colaboraciones.**

* *Enviar, en formato digital, a:* res@eduso.net

Versión noviembre de 2018, <http://www.eduso.net/res/colaborar>